

BAKÓ BÉLA

Objektivitás, szubjektivitás és '56 emlékezete

Egy elemzés elméleti dilemmái

Prolóógus

„A történelem különféle perspektívákból tekinthető, a történelem változása a történelemről tett kijelentéseket is megváltoztatja”¹ – írja Reinhardt Koselleck. A témám fókuszpontjául választott '56-os forradalom és szabadságharc utóéletének elemzési dilemmái különösen igazolják ennek a tézisnek a létjogosultságát. Ugyanakkor '56-ról elemzést írni nem könnyű; még akkor sem, ha nem konkrétan az eseménytörténet vagy a forradalom – sok szerző által alaposan megírt – nézőpontjai állnak középpontban, hanem a forradalom utóéletének emlékezeti dimenziói. Bár a téma eddig megjelent irodalma rendkívül szerteágazó – különösen az ötvenéves jubileumra megjelent munkák mennyiségét alapul véve –, nem is ez okozza a kutatóknak a fejtörést, nem annak a pontnak, annak az eseménynek vagy folyamatnak a megtalálása, melyet még homály fed, és érdemes foglalkozni vele. A legfőbb nehézséget – szerintem – a forradalom megítélésének – mai napig is jelen lévő – „kényes volta” jelenti. Így az én olvasatomban – a jelen esszé problematikájának gócpontjaként – az elemzési dilemmák az emlékezeti szubjektivitás és a historikus objektivitásra törekvő szándékai között feszülnek.

Igazat kell adnom Charles Gatinak abban, hogy ötven évvel később sokkal részletesebb történetet tudunk elmesélni, melyben – ahogy ő fogalmaz – „nem sérül a magyar hősiességről és a szovjet brutalitásról szóló legenda”.² Azonban – mind a történeti munkák interpretációja, mind a forrásanyag elemzése kapcsán – az az attitűd, melynek alapja a 'magyar nép heroikus küzdelme, amit a világ minden táján csodálattal szemléltek', rányomja bélyegét a társadalom elemzésére, előrevetítve a történetírói objektivitás dilemmáját, melyet Reinhart Koselleck a „pártosság kényszere”³ terminussal illet.

Érdekes kérdés, hogy egy ilyen „mítosz”, mint '56 kérdésében hogy lehet megőrizni a pártatlanság „illúzióját”. Egyáltalán ahhoz, hogy a forradalom utóéletének társadalmi elemzésével foglalkozhassunk, milyen objektivitásra van szükségünk, vagy létezik-e egyféle objektivitás? Egyáltalán megőrizhető a mítosz egy történeti elemzésben, különösen, ha elfogadjuk Gabriell Rockhill azon állítását, miszerint „a radikális historicizmus elpusztítja a mítoszokba vetett hitet”.⁴ Ehhez Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című munkája szol-

¹ Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest, 2003. 201.

² Gati, Charles: *Vesztett illúziók – Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Ford. Makovecz Benjamin. Budapest, 2006. 11.

³ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 224.

⁴ Rockhill, Gabriell: *For a New Logic of History: A Metaphilosophical Critique of Contemporary Philosophic Practice*. Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadássorozatán, 2010. november 3.

gálatat lehetséges kiutat, mely az elemzést kiegészíti az emlékezeti dimenzióval. Assmann szerint „ahogy az emlékezőképesség művészete hozzátartozik a tanuláshoz, úgy tartozik hozzá az emlékezés kultúrája a tervezéshez és reménykedéshez, vagyis a társadalom értelmi és időbeli szemhatárának kialakulásához”.⁵ Azonban ahhoz, hogy emlékezeti köntösbe burkoltan történeti interpretációt adhassunk, Koselleck kifejezésével élve egy személyben művészként és morális törvénykezőként teremtő hivatást gyakoroljunk,⁶ érdemes végiggondolni, hogy milyen tényezők befolyásolják a múlt megítélését. Amikor arra keresem a válaszokat, hogy az '56-os forradalom résztvevői milyen indíttatásból döntöttek úgy, hogy „fegyvert ragadnak”, vagy hogy a „vesztett illúziókat” követően az emigrációt választották, nem szabad figyelmen kívül hagynom azokat a teoretikus szempontokat, melyek végeredményben a személyes – és a kollektív – emlékezetet szembeállítják a történetírói objektivitással, ami magában foglalja a jelenkori társadalmi kontextusban „megírható történet” dilemmáját.

Tér, idő és társadalom rendjeinek teoretikus keretei

Ahhoz, hogy az objektivitás és szubjektivitás közti hasadékot megpróbáljam áthidalni, elsőként kísérletet kell tennem a téma komplexitásának érzékeltetésére. Az emlékezeti dimenzió feltárásakor nem csupán arra kell fókuszálni, hogy a forrásként meghatározott „emlékezők” mit és hogyan láttak, s ezt átszűrni a historikus kritikai elemzésén.⁷ Érdemes tisztázni, hogy az elemzésünk hányféle nézőpontot kell figyelembe vegyen. Vajon érdemes megvizsgálni a tanulmányozni kívánt korszak eszmeáramlatait? Vagy az események előzményeit, megpróbálva fellelni az okokat, melyek befolyásolhatják az emlékezet alakulását? Érdemes-e a történeti munkákat külön vizsgálni? És hogy még szélesebb kérdéseket is érintsünk, adott esetben „mit kezdjünk a történész leveleivel, kiadatlan munkáival, anyaggyűjtésével, vagy mondjuk, saját korával és annak társadalmi-eszmei kontextusával?”⁸ – teszi fel a kérdést Erős Vilmos is *Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?* című tanulmányában, s választ is ad, amikor azt írja, hogy a historiográfia esetében „nem egyszerű leíró – és így nem is minden esetben történeti –, hanem normatív stúdiumról is szó van. Azaz a historiográfia írójának valamiféle általános elmélettel, koncepcióval, teóriával (nem feltétlenül értékkel) is rendelkeznie kell ahhoz, hogy vázolni tudja a fejlődés fő vonalait. Ilyen koncepcióval azonban minden történésznek rendelkeznie kell, s a historiográfia azért is szükséges, hogy tudatosítsa a történészben saját pozíciójának előfeltevéseit, rivális elméleteit és perspektíváit, s ezzel igazán történetivé és reflektálttá tegye azt.”⁹

Ennek a koncepciónak a kialakításához nyújt segítséget Gabriell Rockhill azon hármas felosztása, mely a történeti tárgyú elemzéseket kronológiai, földrajzi és társadalmi dimenziók mentén különíti el,¹⁰ jelezve ezek egymásra hatását, melyet Koselleck idézett munkájában úgy definiál, hogy „hely, idő és személy beépül minden szerző művébe”.¹¹ A követke-

⁵ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999. 31.

⁶ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 208.

⁷ Ezen gondolat kritikája azon a Koselleck-i elképzelésen nyugszik, hogy a „pártosság” kiküszöbölése érdekében az objektivitás kritériuma a kettős struktúra – a források fellelése és az elemző perspektívája – közti szakadék egymáshoz való közelítése. Erről bővebben lásd: Koselleck: *Elmúlt jövő*, 201–237.

⁸ Erős Vilmos: *Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?* Aetas, 15. évf. (2000) 4. sz. 117–121. http://www.aetas.hu/2000_4/2000-4-15.htm

⁹ Erős: *Mit jelent a történetírás-történet*, i. m.

¹⁰ Rockhill: *For a New Logic of History*, i. m.

¹¹ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 201.

zókben ezt a hármast veszem alapul, hogy megpróbáljam megragadni az elemzés dilemmáinak elméleti kereteit, s a különböző dimenziók részre bontásával megkíséreljem a téma egységének kialakítását.

Az első prizma, a geográfiai dimenzió vizsgálata, melynek fontosságát Michel de Certeau úgy fogalmazza meg, hogy „a kutatást körülhatároló hely meghatározza a lehetséges és a lehetetlen egyfajta összekapcsolódását. Ha csak mint »mondást« tekintenénk, azzal újra beemelnénk a történelembe a legendát, vagyis egy nem-hellyel vagy képzel helyet tesíténénk a diskurzus és egy társadalmi hely egymáshoz illeszkedését.”¹² Ez jelenti azt a kiindulópontot, mely a bevezetőben megfogalmazott mítosz dilemmáját az objektív történetmesélés felé irányítja.

Ennél is jobban fókuszál a hely fontosságára Nicolas Verdier azon felvetése, hogy vajon a földrajzi térkép mennyiben változtatta meg a világról alkotott képünket. Ezen elgondolás fókuszában az áll, hogy a térképeken keresztül a világ leírhatóvá válik.¹³ Ennek lehetséges diszciplínája a történeti földrajzi megközelítés, melyről Roger Burnet ezt írja: „...a történeti földrajz múltbeli helyzetek földrajzi megközelítését jelenti. Megpróbálja rekonstruálni, ábrázolni és értelmezni a már letűnt földrajzi rendszereket és alakzatokat, elsősorban azért, hogy meghatározott történelmi jelenségek környezetét leírhasssa.”¹⁴ Arra azonban az elemzési dimenziók számbavételekor érdemes különös hangsúlyt fektetni, hogy a történeti földrajz, vagy ahogy Alain Musset fogalmaz, a „hosszú időtartam földrajza” nem csupán a területi lehatárolásban nyújt segítséget. „A történeti földrajz [...] manapság a geopolitikai képzeteket vizsgáló kutatások jelentősége miatt újra fellendülőben van.”¹⁵ Ennek megfelelően az elmesélt történet objektivitását nagyban befolyásolja a történet mesélőjének – és itt mindegy, hogy primer források felhasználása vagy más történészek elemzései jelentik az alapegységet – „földrajzi helyzete”. Ennek értelmében '56 tárgyalásokor egyrészt érdemes külön figyelmet szentelni a primer források (szövegek, visszaemlékezések) keletkezésének helyére, másrészt a történeti munkák földrajzi–társadalmi közegére.

A tér struktúrájának további – lehetséges – elemzését jelenti Bernard Lepetit *Tér és történelem* című tanulmánya, melyben a teret kettős státusszal ruhazza fel. Ez alapján „a tér először is tetszés szerint hol magyarázó tényező, hol függő változó: a társadalmi struktúrákban bekövetkező változás a terület újfajta szerveződését vonja maga után.”¹⁶ „A funkcionalizmus azonban forrásként is szerepel. A városok alaprajza, a földek alapja, az útvonalak, mindez együttesen – Fernand Braudel kifejezésével élve – »alvó változóértékeket« hoz létre. Ezek a változóértékek, mint valami időkonzervek a mai megfigyelő számára a tegnapi szerveződési formáit teszik olvashatóvá.”¹⁷ Ez jelenti elemzésünk alapját, lévén – ahogy Lepetit is megállapítja – a tér az idő minden pillanatában szilárd. Ugyanakkor – és ezt ő is

¹² Certeau, Michel de: *A történeti művelet*. In.: *Az Annales*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Budapest, 2007. 477.

¹³ Verdier, Nicolas: *Géographicité: une importation difficile de l'historicité en géographie (Geograficitás: a történetiség egy problematikus átvétele a földrajztudományban)*. Elhangzott az ELTE Atelier Magyar–Francia Műhely előadásán, 2010. október 11.

¹⁴ Idézi: Musset, Alain: *Történeti földrajz: történeti tudomány?* In: *Tér és történelem*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Budapest, 2002. 39–40.

¹⁵ Musset: *Történeti földrajz*, 50.

¹⁶ Lepetit, Bernard: *Tér és történelem*. In: *Tér és történelem*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Budapest, 2002. 70.

¹⁷ Lepetit: *Tér és történelem*, 2002. 70.

kiemeli – az időbeliségek, amelyeknek a területi egységek nyomát viselik, nem összehasonlíthatók.¹⁸ Ez vezet át a következő, az idő dimenziójának problematikájához.

A második prizmat jelentő temporális síkhoz François Hartog nyújt útmutatást, amikor arról ír, hogy a történetiség rendjei olyan nehezen körülhatárolható rendszerek, melyek a múltat, jelent és jövőt artikulálják egy adott társadalom számára. Ahogy a térnél elmondható volt, hogy az idő minden pillanatában szilárd, úgy a temporális dimenzió esetében is megállapítható, hogy „egy társadalom időhöz fűződő viszonya [...] nem nagyon vitatható. A rend¹⁹ [ordre] kifejezés egyszerre idézi fel a dolgok egymásutánosságát és a kényszert.”²⁰ Ez a kényszer, mely az időrend linearitását biztosítja, melyről Koselleck úgy ír, hogy „egy történet, ha egyszer elmúlt, ugyan mozdíthatatlan, ám a történészek múltba vetett pillantása a mindenkori kiindulópont szerint megtörik, mintha valami kaleidoszkópba tekintenének.”²¹ Ebből az időrendből következtetve vezeti be Hartog a „történetiség rendje” fogalmát, mely szűkebb értelemben úgy értelmezhető, „hogyan kezeli egy társadalom a múltját, és mint mond róla. Tágabb értelemben a történetiség rendje arra szolgált, hogy jelölje az »emberi közösség öntudatának módozatait«. Lévi-Strauss szavaival élve azt tehát, hogyan »reagál« a »történetiség« egy bizonyos »fokára«, amely azonos minden társadalom esetében.”²²

Felmerül a kérdés, „hogyan lehet viszonyulni a múlthoz, múltakhoz, és – talán még inkább – a jövőhöz? Anélkül, hogy megfélekedznék a jelenről, vagy – épp ellenkezőleg – anélkül, hogy belefélekedznék.”²³ A kérdésnek külön nyomatékot ad Koselleck azon megállapítása, hogy a „jövő és a múlt történetét – a »régii történelmet« – a ma vágyai, tervei és kérdései határozzák meg. Minden egyes történet ismeretelméleti középpontja a kortársak tapasztalati tere.”²⁴

Az idődimenzió elemzéséhez ad útmutatást Gabriell Rockhill, amikor azt mondja, hogy a történelemnek nincs eleje és nincs vége, csak időbeni pillanatai vannak. Ezek a pillanatok nyomokat hagynak, és a történész feladata ezen nyomok fellelése.²⁵ Ezek a nyomok az időben létrejött „szakadékok” mentén leheltek fel, melyek adott társadalom számára meghatározó jelentőséggel bírnak. Ez viszi tovább gondolatmenetünket a harmadik, társadalmi dimenzió vizsgálatához.

A harmadik prizma elemzésében a kiindulópontot Michel de Certeau adja, amikor azt mondja, hogy „mielőtt tudnánk, hogy mit mond ki a történelem egy társadalomról, azt kell elemezni, hogy az miként működik benne”;²⁶ „a történelem teljes egészében a nyelvnek a (társadalmi) testhez való viszonyával határozódik meg, így tehát azokkal a határokkal is, amelyeket a test szab meg, akár annak a sajátos helynek megfelelően, ahonnan beszélünk, akár egy olyan más tárgy (múlt, halál) szerint, amiről beszélünk”.²⁷

¹⁸ Lepetit: *Tér és történelem*, 2002. 72.

¹⁹ A hartogi terminológia rend fogalma ebben az esetben az időrendet jelzi.

²⁰ Hartog, François: *A történetiség rendjei*. Ford.: Lakatos Ágnes. Budapest, 2006. 14.

²¹ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 213.

²² Hartog: *A történetiség rendjei*, 20.

²³ Hartog: *A történetiség rendjei*, 21.

²⁴ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 211.

²⁵ Rockhill, Gabriell: *The Historicization of Knowledge in the Long 19th Century: Rival Accounts and Explanations*. Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadásorozatán, 2010. november 8.

²⁶ Certeau: *A történeti művelet*, 476.

²⁷ Certeau: *A történeti művelet*, 477.

A társadalmi dimenzió vizsgálatához Gabriell Rockhill nyújt még egy teoretikus nézőpontot, mikor Cornelius Castoriadis gondolatai mentén próbálja a társadalmi dimenziót vizsgálat alá venni s kiegészíteni az emlékezet (teret és időt is egyaránt magába foglaló) manifestumával. Castoriadis úgy fogalmaz, hogy a társadalom története, az általunk ismert valóság egy kollektív társadalmi alkotás a káosz felett.²⁸ Ehhez kapcsolódva írja Michel de Certeau, hogy „megszűnik az az alternatíva, amely a történelmet vagy egy egyén (a szerző, a maga saját filozófiája stb.) vagy egy általános alany (az idő, a társadalom stb.) alkotásának tekintené”.²⁹

Témánkra vonatkoztatva ebből következően a hidegháború egy ideologikus alkotás, a nyugati világ teremtette mítosz, és a bipoláris világ sem más, mint egy ideológiai vízió.³⁰ Ebből a nézőpontból a szocializmus és a keleti blokk, illetve a kapitalizmus és a nyugati világ közt a különbséget a társadalmi képzelet alkotta jelentés (*social imaginary significance*) jelenti.³¹ Ez a jelentés visz tovább bennünket az emlékezeti dimenziók irányába, amiről Hartog azt állítja, hogy „az emlékezet lett a legtöbb dolgot magába olvasztó kifejezés, metatörténeti kategória, néhol teológiai felhangokkal”.³²

Az objektivitás és szubjektivitás alkalmazásának dimenziói

Az „esettanulmányként” is megjeleníthető '56-os forradalom tárgyalásakor az emlékezet és a historiográfiai objektivitás szembenállásának első prizmját s ezzel együtt a dilemmát az eltérő háttérrel rendelkező történeti munkák alkotják. Koselleck hívja fel figyelmünket, hogy „a múltat többé nem szóbeli vagy írásbeli hagyományozással tartjuk emlékezetben, hanem kritikailag rekonstruáljuk”.³³ Azaz már a Magyarországon megjelent elemzések mögött is különféle felfogások, nézetek és ideológiák húzódnak meg arra vonatkozóan, milyen indítatásból és milyen gyökerekből táplálkozva bontakozott ki a magyar forradalom és szabadságharc. Ahogy M. Kiss Sándor könyvében olvasható: „Vannak történészek, akik a történeti folyamatokat a politikai változások tükrében szemlélik, míg mások a társadalomban lezajló látens folyamatok vizsgálatát helyezik előtérbe, amelyek nem mindig esnek egybe a politikában megmutatkozó látványos, időnként robbanásszerű változásokkal.”³⁴ Társadalomtudományi indítatásból – mintegy elméleti síkon mozogva – e tézisből kiindulva kísérletet tehetünk egy szélesebb spektrumon mozgó, társadalmi–politikai folyamatokat szintetizáló elemzésre. Látókörünk kibővítéséhez – mely túlmutat a történetírói szerepen – Victor Turner *A rituális folyamat* című munkájának *communitas* elgondolása nyújt(hat) lehetséges mankót. Turner a társadalmi közösségek definíciójában azt mondja, hogy a

²⁸ Castoriadis, Cornelius: *The Imaginary Institution of Society*. Trans. Kathleen Blamey. Cambridge, MA, 1998. Idézi: Rockhill, Gabriell: *The Imaginary and the Social–Historical: An Introduction to Cornelius Castoriadis' Historical Ontology*. Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadássorozatán, 2010. november 2.

²⁹ Certeau: *A történeti művelet*, 471.

³⁰ Rockhill, Gabriell: *Marxist Historiography in the 'Era of Globalization': Toward A New End of History?* Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadássorozatán, 2010. november 8.

³¹ Rockhill: *The Imaginary and the Social–Historical*, i. m.

³² Hartog: *A történetiség rendjei*, 17.

³³ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 218.

³⁴ M. Kiss Sándor: *Utak '56-hoz, utak '56 után*. Budapest, 2006. 48.

*communitas*³⁵ az, „ahol az idő nyomásának kitéve az egzisztenciális *communitas*³⁶ az erőforrások mozgósításának és megszervezésének szükségessége, illetve az e célokat követő csoport tagjai közötti ellenőrzés nélkülözhetetlensége tartós társadalommá szervezi a közösséget”.³⁷ Ezen értelmezés abba az irányba mutat, hogy a „körülmények”³⁸ determinálták az ’56-os események különféle társadalmi rétegeket megmozdító folyamatait. Ezzel szemben az ellentétes pólust Kissinger *Diplomácia* című munkájának vonatkozó fejezete jelenti, melyben a szerző úgy fogalmaz, hogy a „magyarok eleve kudarcra ítélt szovjetellenes küzdelme az orosz imperializmus, a szovjet ideológia és a heves magyar nacionalizmus gyűlékony robbanóelegyének volt a végterméke. Bizonyos értelemben Magyarország is annak az orosz expanzionizmusnak volt az egyik áldozata, amely Nagy Péter uralkodása óta szünet nélkül folytatódott.”³⁹ Ebben a gondolatban, mely a nemzetközi kapcsolatok kontextusában értelmezi az általunk vizsgált eseményt, nem jelenik meg az érintett társadalom szerepe a forradalom okainak feltárásában. A fenti példák magyar és amerikai „nézőpontja között félúton” John Lukacs úgy fogalmaz, hogy az ’50-es évek közepére a hidegháború a végét járta. Az oroszok gondjait Nyugaton nem értették eléggé, az Egyesült Államokban kimondottan félremagyarázták. A kommunizmus folyamatosan hígult, s ez vezetett végül az ’50-es évek forradalmihoz, melyek közül – köszönhetően a magyar társadalom „kitartó ellenállásának” – a magyarországi események váltak az egyik leghosszabban tartó válsággá.⁴⁰

Mindezzel együtt, következően a különféle történeti elemzésekből, ’56 megítélését illetően is ellentétes nézőpontok jelennek meg a különféle történeti munkákban. Két szélsőséges példán érzékeltetve: Kissinger azt írta, hogy az amerikai külpolitika más utat is választott volna, ami megváltoztathatta volna a magyarországi eseményeket és ezzel a hidegháború további menetét; Borhi László szerint azonban Kelet-Közép-Európa sorsa nem az Egyesült Államok, sokkal inkább a Szovjetunió kezében volt.⁴¹

Összességében elmondható, hogy a forrásokat feldolgozó és azokat elemző történeti munkák felhasználásakor sem hagyhatjuk figyelmen kívül az emlékezet Maurice Halbwachs által megfogalmazott tételét, mely szerint az emlékezet a szocializálódás folyamán tapad az emberhez.⁴² Ennek értelmében kétségesé válik, hogy az ’56-os forradalom és szabadságharc társadalmi elemzése során a szakirodalmi munkák a korabeli társadalmi motívációk mentén fogalmazzák-e meg elemzésük téziseit, vagy a történetíró személy viselkedése – akár nem is tudatosan, csupán társadalmi beidegződések révén – módosul-e oly módon, hogy megfelelően saját világnévének és a társadalom vele szemben támasztott elvárásainak.

³⁵ A rituális folyamatban a *communitas* egy tágabban értelmezhető, több részre bontható közösségi identitást takar, esszémben – ’56-ra leképezve – ez a turneri normatív *communitas* fogalmát fedi le.

³⁶ Az egzisztenciális vagy spontán *communitas* nagyjából megfelel annak, amit a hippik *happening*-nek hívnak, és amire William Blake azt mondta volna, hogy „elszálló, szárnyaló pillanat” vagy később, „egymás bűneinek kölcsönös megbocsátása”. Bővebben lásd: Turner, Victor: *A rituális folyamat*. Budapest, 2002. 146.

³⁷ Turner: *A rituális folyamat*, 146.

³⁸ A körülmények meghatározását itt a társadalmat mozgató és az események gyújtópontjául szolgáló politikai és civil események együttese értelemben használom.

³⁹ Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Ford. Baik Éva et al. Budapest, 1998. 541.

⁴⁰ Lukacs, John: *A huszadik század és az újkor vége*. Ford. Barkóczy András. Budapest, 2006. 39.

⁴¹ Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest, 2005. 19.

⁴² Halbwachs, Maurice: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt, 1985. 364. Idézi: Assmann: *A kulturális emlékezet*, 36.

A második prizmat a háború utáni időkben keletkezett iratok jelentik, amelyekben a fő kérdés az, hogy mit is kellene tenni Kelet-Európában vagy Kelet-Európa összefüggésében. A dilemmát ezen iratok elemzésekor az a történelmi attitűd okozza, hogy melyek azok a pontok, melyek a megismerést szolgálják, és melyek azok, melyek a „történelmi túlzott buzgalom” tanúbizonyságai. Rockhillt idézve, melyek azok az időbeni pillanatok, melyek „nyomokat hagynak”,⁴³ mely nyomokat a történelmi elemzésben fel kell tárniuk.

Elemzésükkor ezek a források arra utalnak, hogy az amerikai politika – összefüggésben a *roll back* retorikájával – ezen a területen lendületes volt és konfliktusvállaló. Azt mutatják: már évekkel azelőtt, hogy a republikánusok felemelték szavukat Kelet-Európa felszabadítása és a szovjethatalom visszaszorítása érdekében, a Truman-adminisztráció messzemenetű terveket dolgozott ki arra, hogy nyílt hadviselés helyett mind nyíltan, mind pedig burkolt eszközökkel segítse szabadságtörekvéseikben a csatlós államokat.⁴⁴ Az ezen aspektusból történő vizsgálódáshoz az iratok keletkezésének mélyebb régiókban fellelhető okait érdemes kutatni. Érdemes megfigyelni például a Truman-doktrína⁴⁵ retorikáját, mely szerint az Egyesült Államok nem tűri el a II. világháború után kialakult *status quo* erőszakos megváltoztatását. A doktrína értelmében gazdasági, illetve katonai segítségnyújtással beavatkozik azon országokban, ahol a kommunizmus térhódítása fenyeget.⁴⁶ Pusztán az iratból kiindulva egészen más értelmezési keretekkel rendelkezünk, mint ha a doktrína keletkezését adott társadalmi-időbeni kontextusba ágyazzuk. Ezt a hangzatos kinyilatkoztatást ugyanis némiképp beárnyékolja a beszéd keletkezésének időpontja, az 1947-es év. Erre az időre ugyanis már letisztázódtak az erőviszonyok, a nyugati demokráciák számára ekkorra már világossá vált, hogy az érdekszférák fenntartásához nincs szükségük a Szovjetunió támogatására. Érdemes elgondolkozni, hogy ugyanez a beszéd elhangozhatott volna-e például közvetlenül Potsdam után.

Ugyanígy megjelennek a primer síkon elhangzott kinyilatkoztatások és a társadalom különbségei a későbbiek során keletkezett iratokban. A végkifejlete felé tartó újraválasztási hadjáratával elfoglalt Eisenhower elnököt a Nemzetbiztonsági Tanács október 26-i ülésén legjobban az izgatta, hogy Moszkva esetleges túlzott reakciója nagyobb háború kitérését eredményezheti, mely saját nemzete előtt jelentett volna hátrányt a választási kampányban. Az elnök nyugodtan és megfontoltan mindenkit arra kért, „mindent tegyen meg annak érdekében, hogy a Kreml ne érezze szükségesnek a szélsőséges lépéseket, esetleg globális háború kirobbantását”.⁴⁷ Ez alapján az amerikai szerepvállalás egyértelműnek tűnik, ugyanakkor a társadalmi motivációk vizsgálatának szempontjából felmerül a kérdés, hogy vajon miért tartott ki mégis a magyar forradalom, miért bízott a nyugati segítségben. Milyen társadalmi tényezők befolyásolják a forradalom nemzetközi kontextusának megértését?

A társadalmi kontextus vizsgálatakor előtérbe kerül az a tény, hogy bár Amerika az első világháborús szerepvállalása után nem tudta magát távol tartani az európai ügyektől, ideológiai szinten⁴⁸ mégis megkísérelte, hogy mentesüljön a gyakorlati beavatkozástól. Az izoláció

⁴³ Rockhill: *The Historicization of Knowledge*, i. m.

⁴⁴ Gati: *Vesztett illúziók*, 73.

⁴⁵ Harry S. Truman amerikai elnök 1947. március 12-én, a görög polgárháború idején a kongresszushoz intézett beszédében hirdette meg az elvet.

⁴⁶ McCormick, James: *American Foreign Policy and Process*. Itasca, 1992. 51.

⁴⁷ *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*. vol. 25. Ed. John P. Glennon et al. Washington DC, 1990. 299. Idézi: Gati: *Vesztett illúziók*, 166.

⁴⁸ James Monroe elnök 1823. december 2-án a Kongresszusban elmondott beszéde, mely az első világháborúig meghatározta az Egyesült Államok viszonyulását Európához, s mely alapot szolgáltatott az amerikai kísérletre, hogy a 20. században is távol maradjon az európai konfliktusoktól.

feladásának megértéséhez figyelembe kell venni az amerikai társadalom *melting pot* jellegét,⁴⁹ ezenfelül pedig az amerikai politika és társadalom együttes jelenlétét és egymásra hatását. László Ervin *A világ túlélése* című munkájában vonja le következtetéseit, miszerint olyan világregendre van szükség, amelyet nem világkormány irányít, ahol a legfontosabb a színes pluralizmus és egység közötti egyensúly megteremtése.⁵⁰ A hidegháború Amerikájában a külpolitika színterén ez a színes pluralizmus kevésbé jelentkezik, ugyanakkor a belpolitikai indíttások miatt ezt a tényezőt elemzőként nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ami miatt ilyen módon említést érdemel az események ezen szegmense, az a társadalom és a politikum összefonódása az elnökválasztás kapcsán. Ennek hatására azonban az elemzés végkifejlete egészen más irányt vesz, ami adott esetben befolyással bírhat az elemző korának aktuális társadalmára, átformálhatja az adott társadalmi jelenségről kialakult kollektív emlékezetet.

Ugyan a téma megértéséhez szükséges elemzési előismeretek rendelkezésünkre állnak, s az itt feltárt iratok referenciális felhasználása nem is kerülhet napirendre, mégis érdemesnek tartom ezen problémakört külön kiemelni a megismerés–megismerhetőség dilemmájának tárgyalásakor. E dilemma feloldásához nyújthat segítséget Pierre Nora *Emlékezet és történelem között* című tanulmányában megfogalmazott tézise, mely szerint „az emlékezetnek helyei lesznek ma már, nem a fejünkben vannak, hanem tárgyasulnak, rítusok fonódnak köré. A történelem mindig kritikaibb, kevesebb kapoccsal kötődik elbeszélése tárgyához. Elemző és kritikus, az emlékezet ellenben szentségbe ágyazza az emléket. A történelem darabjaira szedi egy idő után azt.⁵¹ Ez okozza – okozhatja – az elemzői attitűdöt alakító dilemmákat arról, hogy mennyire, milyen mélységben kell darabokra szedni elemzésünk tárgyát a teljesebb megértés érdekében.

A harmadik prizmat az emigrációba kényszerült, emigrációt választó magyarok visszaemlékezései jelentik, melyek között is érdemes megkülönböztetni egyrészt a forradalom idején – és azt követően is – a Szabad Európa Rádióban elhangzott kommentárokat, illetve az emigráció idején keletkezett egyéb iratokat. A megértés dilemmája ahhoz az állításhoz kapcsolódik, melyet Assmann idézett munkájában úgy fogalmaz meg, hogy „egy meghatározott személy egyéni emlékezete kommunikációs folyamatokban való részvétele révén épül ki. A különféle társadalmi csoportokba való beleszőződés az – a családtól a vallási és nemzeti közösségig –, ami az egyéni emlékezet kiépülését működteti.⁵² Így a primer forrásaink – ezen esszé példáin érzékeltetve – jól mutatják, hogy az egyéni véleményekben fellelhető azonos álláspontok és attitűdök valójában a kollektív emlékezet egyéni megfogalmazásai, s mint ilyenek, referenciális értékük erősen kétes. Elemzésükkor elsődleges jelentőséget kap az emlékezeti szubjektivitás torzító hatásának tompítása.

⁴⁹ Israel Zangwill angol–zsidó író drámája, a *The Melting Pot* nyomán kapott nevet az a széleskörűen terjesztett nézet, hogy az amerikai társadalom a *melting pot*, az „olvasztótégely” jegyében egybekevercsolja, amerikanizálja valamennyi bevándorlót. E teóriáról azonban viszonylag hamar, a 20. század közepére kiderült, hogy nem tartható, helyére a „salátástál”, a „mozaik”, mára pedig a multikulturalizmus fogalma lépett, amelyek egyre erősebben az amerikai társadalom eredendő sokfélétségét hangsúlyozzák, a kettős (például magyar–amerikai, afrikai–amerikai, bennszülött–amerikai) kötődés hivatalos nomenklatúrájával az amerikai népesség többféle: eredeti és szerzett lojalitását emelik ki.

⁵⁰ Idézi: Samu Mihály: *Autonómia és új világregend – a nemzetiségi probléma megoldása*. <http://www.hunsor.se/dosszie/anemzetisegproblemamegoldasa.pdf>

⁵¹ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas, 14. évf. (1999) 3. sz. 142–157. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm

⁵² Assmann: *A kulturális emlékezet*, 37.

Jól érzékelteti a tévedéshez vezető személyes értelmezés lehetőségét, ha végigkísérjük a nyugati beavatkozás ideájának szövegszintű megjelenését Washingtontól Budapestig. A kétarcú amerikai diplomácia ugyanis – a feltartóztatás hangoztatása és a gyakorlatba való át nem ültetése – a rádión⁵³ keresztül egészen máshogy interpretálódott a magyar közvéleményben. Amikor John Foster Dulles külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy „Az Egyesült Államok nem tekint a kelet-európai országokra mint lehetséges szövetségesükre”, a Szovjetuniót akarta megnyugtatni, nehogy az érdekszféráját védő szovjet hatalom agresszorral váljon. A SZER október 29-i kommentárjában ez a mondat csak a gondolatmenet első fele volt, a befejezése: „az Egyesült Államok barátként kezeli ezeket az országokat”,⁵⁴ ígéretet sugallt az amerikai beavatkozásra vonatkozóan.

A kollektív tudat feltérképezésében nagy segítséget nyújt a különféle rádiókommentárok nyelvezete, szóhasználata. Németh Zoltán (Agrárius)⁵⁵ október 26-án elhangzott kommentárjában azt mondta, hogy „a harcokban olyan fiatalok, parasztok, munkások és katonák vesznek részt, akiket az »istentagadó kommunista mótely« nem tudott megváltoztatni”.⁵⁶ Ezek a kommentárok láthatóan a SZER magyar osztályának „emigráns attitűdjéből” adódnak, abból, hogy lehetőséget láttak arra, hogy a gyakorlatban is meginduljon az a változás, amely ledöntheti a rendszert, ami emigrációra készítette őket. Így elsősorban nem a realitás talaján mozogtak, sokkal inkább a remény szülte ezeket a kommentárokat, melyek az éteren keresztül szintén reményt – csak más jellegűt – sugároztak Budapest felé.

Epilógus

Az elemzési metódusokban az emlékezet és történelem szembenállása tapasztalható, s ez szemben ennek tükrében tettem kísérletet arra, hogy igazoljam, a történetíró számára az emlékezet torzulást eredményezhet az objektív ábrázolásban. Azonban, ha a vizsgált történelmi esemény jelenkori aktualitását vesszük alapul, mégis egyfajta összhang tapasztalható. Ennek igazolására a szociálpszichológia gazdag eszköztárából az *enforced attribution* – amit kényszerű okkeresésnek fordíthatunk – nyújt segítséget. Ez a fogalom – ahogy Pók Attila fogalmaz egy tanulmányában – „tulajdonképpen igen egyszerű jelenséget ír le, amely elsősorban (de korántsem kizárólagosan) autoriter, totalitárius rezsimek uralta társadalmakban figyelhető meg, de sokáig jelen van e rezsimek összeomlása után is. Nehéz krízishelyzeteket átélő társadalmak számára ugyanis a túlélést, az újrakezdést segítheti a válság okainak gyors, egyértelmű, világos kijelölése.”⁵⁷ Ez az aspektus egyrészt lehetséges választ ad arra, hogy miért fogadta el a magyar társadalom a Kádár-rendszernek nevezett periódust a maga sajátosságaival együtt, másrészt utat mutathat a rendszerváltozás lefolyásának elemzéséhez.

⁵³ Rádió alatt itt egyértelműen a Szabad Európa Rádiót, azon belül elsősorban a Münchenből sugárzó magyar osztály adásait értem.

⁵⁴ Kommentár az amerikai segítségről, október 29. (Szabad Európa Rádió – 8:25 perc.) <http://1956.mti.hu/Pages/Audio.aspx>

⁵⁵ Németh Zoltán (1900–1967) agrár szakértő, 1955-től 1966-ig a SZER munkatársa.

⁵⁶ Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán. 1951–1956*. Budapest. 2005. 224.

⁵⁷ Pók Attila: *A bűnbakok haszna és kára*. <http://www.talajjuk-ki.hu/index.php/article/article-view/1012/1/7/>